

שאלה של איזון / אהוד שלום

תוכנית הליבה נועדה לקבוע את המכנה המשותף לכל פלגי החברה בישראל, אומרת פרופ' רות גביזון, אבל כשם שהחברה הישראלית לא הצליחה עד היום להסכים עליו, גם ועדת דברת כשלה בכך. מה גם שהמלצותיה הארגוניות מעודדות דווקא את ביזור החינוך הציבורי ולא את אחדותו.

במכתב ההתפטרות שלה מוועדת דברת, שאותו הגישה בין פרסומו של דוח הביניים לבין פרסומו של הדוח הסופי, הביעה פרופ' רות גביזון חשש שקשיי אכיפה ימנעו בסופו של דבר את מימושה של אחת ההמלצות המרכזיות של הוועדה – למצוא איזון בין ההכרה בריבוי הקבוצות בחברה לבין הצורך לשמור על לכידות אזרחית בתוכה. גביזון, שהייתה חברה בתת-ועדה לזרמים וקהילות, התכוונה להמלצה השנייה במחלוקת לקבוע תוכנית לימודים בסיסית – תוכנית ליבה – שתונהג באופן מחייב בכל בתי הספר הציבוריים ושתכלול תוכן ערכי משותף לחינוכם של כל הילדים בישראל – יהודים וערבים, חילוניים ודתיים, חרדים-מזרחים וחרדים-אשכנזים.

פרופ' גביזון בולטת בשנים האחרונות בקבוצה קטנה של אנשי רוח ואקדמיה, המבקשים לנסח אומנות חברתיות שיבטאו מכנים משותפים בין הרוב היהודי לבין המיעוט הערבי בחברה הישראלית ובין הרוחב החילוני לבין המיעוט החרדי בחברה היהודית. האתגר הזה, לדבריה, הוא חיוני אך מורכב במיוחד. גביזון, מרצה בפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית, היא מאותם אינטלקטואלים ישראלים ההולכים ומתמעטים, הממשיכה להאמין שאפשר ואף חיוני למצוא בסיס ערכי משותף ליהודים ולערבים, בלי לוותר על הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית, ושלאפשר למצוא בסיס ערכי משותף גם לחילונים, לדתיים ולחרדים, בלי לוותר על הגדרתה של ישראל כמדינה דמוקרטית. תת-הוועדה שממנה התפטרה הייתה אמורה לעסוק בהיבטים החינוכיים של השאלות הללו. גביזון התפטרה ממנה לא רק מפני שסברה כי המלצותיה אינן ניתנות ליישום, אלא בעיקר מפני שלא הסכימה עם הדרך שבה ניגשה לעצב אותן.

ועדת דוברת: המלצות סותרות ומנדט רחב מדי

"אני צופה בעיות קשות מאוד של אכיפה", כתבה פרופ' גביזון במכתב ההתפטרות שלה, והוסיפה, כי הנהגת תוכנית לימודים בסיסית משותפת לכל הזרמים אינה עולה בקנה אחד עם המלצות מרכזיות אחרות של הוועדה, ובמיוחד לא עם אחת מהמלצותיה הארגוניות המרכזיות, המדברת על ביזור מרחיק לכת של הסמכויות הנתונות כיום בידי משרד החינוך. "אוטונומיה גוברת ופיצול אחריות מנהלית", טוענת גביזון, "יביאו לידי כך שמטרות החינוך, שהן כביכול מוסכמות לא ייאכפו באופן יעיל במגזרים ייחודיים".

את ביקורתה על המלצות הוועדה השמיעה פרופ' גביזון בצורה מפורטת בכינוס שהוקדש לדוח דברת והתקיים במכון ון-ליר בירושלים ערב פרסומו. הבעיה שניצבה בפני תת-הוועדה לזרמים וקהילות, אמרה בהרצאתה, ניצבת בפני מערכות חינוך בחברות מערביות רבות: איך להתמודד עם הדילמות החינוכיות הנובעות מחוסר ההומוגניות של החברה – מבחינה לאומית, אתנית, דתית, תרבותית ולשונית. "החברה היא שצריכה לתת תשובה לשאלה איך היא מתמודדת עם הריבוי שבתוכה, ואת התשובה הזאת היא צריכה להעביר בצורה מושכלת למערכת החינוך", טוענת פרופ'

גביזון. אולם מדינת ישראל החליטה ללכת בדרך ההפוכה – לפתור תחילה את הסוגיה במישור החינוכי, ואחר כך אולי להעביר את הפתרונות החינוכיים לשאר המישורים החברתיים. ועדת דברת לא יכלה להרים את המשא הזה ולהתמודד עם הריבוי הקיים בתוך החברה הישראלית. המנדט שלה היה רחב מדי, ולכן נבצר ממנה להעניק תשומת לב מספקת לנושאים מיוחדים, מה גם שתת-הוועדה לזרמים וקהילות התחילה לדון בנושא אחרי שדוח הביניים של הוועדה כולה, שכלל מסקנות ארגוניות מרחיקות-לכת, כבר פורסם ואושר.

בין ריבוי לאחדות

"האתגר הגדול של החברות שיש בהן ריבוי הוא, כאמור, להגיע לאיזון נכון בין ההכרה בריבוי לבין לכידות משותפת", מדגישה גביזון. "ועדת דברת לא איתרה קושי זה באבחון תחלואיה של המערכת, וטיפול בו לא נכלל ישירות במנדט שלה. המלצותיה בנושא זה נגזרות משום כך מפתרונות ארגוניים ותוכניים אחרים הכלולים בהמלצותיה, ואין בהם התמודדות של ממש עם הסוגיה הקשה". כך בהמלצות הנוגעות למגזר החרדי אין לדעתה כדי להנחיל לתלמידים החרדים מחויבויות בסיסיות לדמוקרטיה ולזכויות האדם, ואילו בהמלצות הנוגעות למגזר הערבי אין כדי להבטיח כי תלמידים ערבים יוכלו לתת משמעות לאזרחותם במדינת ישראל.

המרכיב הראשון שיש לקחת בחשבון כשמנסים לגבש מדיניות בנושא הזה, טוענת גביזון, הוא סוגי הריבוי, או אופיים של השסעים הקיימים בחברה הישראלית. למרות המחלוקת השוררת בעניין זה בין החוקרים, כמעט כולם מסכימים שקווי השסע החשובים בחברה הישראלית הם בין יהודים לערבים, בין דתיים לחילוניים ובין עשירים לעניים. יש חוקרים היוצרים גם תת-הבחנות חשובות – על בסיס דתי, על בסיס הגישה לדת ועל בסיס אתני, עדתי או תרבותי. יש הטוענים כי החברה הישראלית מתפרקת לשבטיה, ויש הרואים בה חברה בעלת לכידות לא מעטה על אף הפיצול שבה.

החוקרים חלוקים גם בשאלה מהו כיוון ההתפתחות הרצוי לחברה. "יש החושבים כי טוב לעודד את ההתפרקות התרבותית של מרכיבי החברה הישראלית, כי הדבר יאפשר יותר ליברליות ושוויון, בעוד שאחרים סבורים כי ההתפרקות תנציח אפליה של מיעוטים והיא עלולה להחליש את יכולתה של המדינה לעמוד מול איומים קיומיים מבחוץ או מבפנים", אומרת פרופ' גביזון. התמונה המסובכת מסתבכת עוד יותר, שכן "לפחות חלק ממרכיבי השונות האלה הם גם נושאים השנויים במאבק מתמשך בין הצדדים": יהודים וערבים נאבקים בשאלת הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית או כמדינת כל אזרחיה; יהודים חילוניים ויהודים דתיים מאוחדים ברצונם לצקת תוכן יהודי במדינה, אך אינם מצליחים להגיע להסכמה על מרכיבי התוכן הזה.

ואף על פי כן מאמינה פרופ' גביזון, שגם בישראל אפשר וצריך לדבר על זהות אזרחית משותפת, שמרכיביה הם האזרחות עצמה והמחויבות המשותפת לכללי משחק, לדמוקרטיה ולחירויות האדם. כל הערכים הללו, היא טוענת, אמורים להיות משותפים לכולם ולפרנס אידיאל חינוכי משותף. האידיאל הזה כולל "מדינה תוססת מתפתחת, חינוך איכותי לכול, שילוב טוב בין עידוד מצוינות ובין צדק חלוקתי" ושאיפה לגדל "אנשים הגאים להיות אזרחי מדינתם, אנשים שגדלים עם זהות שלמה ובוטחת גם ברמה המדינתית האזרחית וגם ברמה הקהילתית, אנשים שאוהבים ללמוד, שמתייחסים בגישה ביקורתית, שמבינים שלא כולם כמוהם ושמתייחסים בכבוד אל האחר". אלא שבצד האידיאל המשותף הזה גם קיים רצון של כמה קבוצות חשובות

בחברה הישראלית לחזק ולהנחיל את תרבותן הנפרדת, ורצון זה מצמיח דרישות לקיים מערכות חינוך נפרדות. "מדינה דמוקרטית וליברלית חייבת לכבד את הרצון הזה", היא טוענת.

מערכת חינוך אחת לכולם, או לכל קבוצה מערכת חינוך משלה

השאלה העומדת לפני מערכת החינוך הישראלית, אומרת גביון, היא כיצד לכבד את הרצון של הקבוצות השונות לטפח את תרבותן הנפרדת, בלי לוותר על האידיאל המשותף. לשאלה הזאת יש לדעתה כמה תשובות אפשריות. תשובה אחת היא לקיים מערכת חינוך ציבורית אחת ויחידה, שתוכנה יתמצה באותו אידיאל משותף, שתואר לעיל. ומעבר לאותה מערכת ציבורית אחידה תלך כל קהילה בדרכה, ותעשה בשעות האחר-הצהריים או בימי המנוחה, מה שנדרש כדי ליצור גם זהות קהילתית. "מערכת החינוך הציבורית של המדינה", מסבירה פרופ' גביון את האופציה הזאת, "תקבל מחויבות רק לזהות האזרחית המשותפת, תפריט את כל הזהויות האחרות ותאפשר לכל קהילה, או אף תעודד כל קהילה, לקדם את החינוך שלה בדרכה". עם זאת היא מדגישה, כי הפתרון הזה, הדומה למה שקיים בארצות-הברית, הוא תיאורטי בלבד, שכן אינו מתאים למציאות הישראלית. "הפתרון הזה אינו קיים אצלנו", היא אומרת, "ואין קולות חשובים בציבוריות הישראלית שמציעים לאמץ אותו".

הפתרון הזה אינו מתאים לישראל מפני שהקבוצות השונות המתרוצצות בתוכה אינן מסכימות בשאלה מהם החיים הטובים או החיים הרצויים, שהחינוך הציבורי אמור לחנך לקראתם. שאלת היקף הידע הרצוי במתמטיקה, לדוגמה, נגזרת גם מן התפיסה של החיים הטובים. אם החיים הטובים הם חיים של לימוד תורה, לא ברור כלל שצריך ללמוד מתמטיקה או אנגלית. ארמית חשובה יותר. בישראל אף אין לשון אחת לכל האוכלוסייה. רבים מתלמידי ישראל מדברים ערבית, רוצים ללמוד בערבית וזכאים ללמוד בערבית. "מערכת משותפת ומשולבת של חינוך ציבורי מניחה קיום שפה משותפת יסודית אחת", היא אומרת. "היא יכולה לכלול מטרה של הכרת שפות אחרות, או אף עידוד של שפת אם זרה, עם הדגשה מיוחדת של שפת מיעוט ילידי, אבל שפת הלימוד היא שפת המערכת המשולבת, שבה לומדים כולם ובה נבחנים כולם. מדינה שחלק מהבעיה שלה היא קבוצות שנפרדות על בסיס לשוני, בעיקר כאשר ההפרדה על בסיס לשוני היא בהלימה גבוהה עם הפרדה על בסיס לאומי, דתי, היסטורי או נרטיבי – תתקשה מאוד לקיים מערכת חינוך שיש בה רק שפת לימוד רשמית אחת".

פרופ' גביון פוסלת גם את המודל ההפוך, שבו יש לכל קבוצה חשובה מערכת בתי ספר משלה. מודל כזה, היא סבורה, אינו נותן כל מענה לצורכי החברה בלכידות אזרחית, במחויבות משותפת, במטען תרבותי משותף או בשפה אחת, אלא יוצר מצב של מגדל בבל; בלילת השפות שהתרחשה במגדל בבל באה כזכור כעונש על חברה שחטאה. "חברה מתפקדת", היא קובעת, "חייבת שיהיה לה גרעין תרבותי משותף, אף אם מינימאלי, וטבעי כי גרעין זה יונחל באמצעות מערכת החינוך המשותפת, או לפחות באמצעות ליבה משותפת במערכות חינוך נפרדות".

ללא ליבה מוסכמת קשה להסכים על תוכנית ליבה

אחרי פסילת שני המודלים הקוטביים חוזרת פרופ' גביון לעסוק בשאלה המרכזית: כיצד ליצור ליבה כזאת בחברה הישראלית, שהיא גם דו-לאומית, גם תלת-דתית, וגם רבגונית ורב-תרבותית. כאן מצויה הביקורת העיקרית שלה על ועדת דברת. המלצות הוועדה קובעות, כי "המשותף יהיה הליבה", אבל הן אינן קובעות מהו אותו משותף והאם וכיצד הוא ייאכף. לא ברור

מה תהיה הליבה בתכנים הלימודיים ה"רגילים", כמו ספרות והיסטוריה. אתגר מיוחד מעמידים לימודי אזרחות, אבל לא ברור מה ייכלל בלימודים אלה. "לכאורה, מוסכס", היא אומרת, "שהבסיס המשותף הוא הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. כך קובע הסעיף המתוקן לגבי החינוך הממלכתי. לכאורה, הערבים מסכימים על זה, החרדים מסכימים על זה, ומוכן שהיהודים הציונים, חילוניים ודתיים, מסכימים על זה. אבל לאמתו של דבר, הביטוי 'יהודית ודמוקרטית' הוא הטכניקה ארוכת הטווח שלנו להתחמק מבעיית הריבוי שבתוכנו, כי אנחנו לא מפרשים מה זה 'יהודית ודמוקרטית'. הערבים אולי מסכימים למוכן מסוים של 'יהודית ודמוקרטית', אבל הם טוענים כי לא זה המובן שקיים בישראל במציאות. המציאות כוללת את חוק השבות ודפוסים עמוקים של אפליה כלפי ערבים. חלק גדול מהערבים בישראל טוען, כי מדינה לא יכולה להיות גם יהודית וגם דמוקרטית וכי ישראל חייבת לוותר על היהודיות ולדבוק בדמוקרטיה".

לטענה הזאת של רבים מאזרחי ישראל הערבים, כי המדינה אינה יכולה להיות בעת ובעונה אחת גם יהודית וגם דמוקרטית, שותפים לדבריה גם חלקים מהימין הדתי היהודי. הערבים מציעים למדינה לוותר על יהדותה כדי שתוכל להיות דמוקרטית, והימין היהודי הדתי מציע לה לוותר על דמוקרטייתה כדי שתוכל להוסיף ולהיות יהודית. על דרישה זו של הימין חולקים כמובן יהודים הרואים ביהדות תרבות לאומית שאינה בהכרח דתית, ואשר סבורים כי מדינת לאום יהודית יכולה להיות בעת ובעונה אחת גם דמוקרטית ולהעניק שוויון מלא לכל אזרחיה.

הוויכוחים והמחלוקות הללו ימשיכו כנראה להתקיים בחברה הישראלית, ולכן "הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, לא רק שלא תאחד את החברה אלא עלולה להתגלות דווקא כמפלגת". במצב כזה, כאשר החברה הישראלית בכללותה אינה מצליחה להגדיר את זהותה, אין זה הוגן לצפות שדווקא המורים יהיו אלה שייטלו עליהם את משימת ההתמודדות עם השאלה, במיוחד מפני שלא נותנים להם כלים כדי לטפל במחלוקות הללו. הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, קובעת פרופ' גביון, אינה כיום חלק מן המכנה המשותף לכל הקבוצות. מי שמבקש להתייחס ברצינות לצורך החיוני ביצירת מרכיבי זהות משותפים בישראל חייב להתמודד עם הנושא בדרך חדשה ורצינית יותר. "לא נראה ליי", היא מוסיפה, "כי ועדת דברת עמדה באתגר החשובה זה. למעשה היא לא התייחסה אליו ישירות בצורה רצינית ומפורטת די הצורך".

צריך להסתפק בהסכמה על כללי המשחק

מי שבכל זאת ינסה להתמודד ברצינות עם האתגר הזה עשוי לדעתה להגיע למסקנה, כי הדבר היחיד שאנחנו באמת יכולים להסכים עליו הוא כללי משחק, ולא תכני מינימום. כללי המשחק האלה, שיכללו תפיסה "רזה" של זכויות האדם ומחויבות של כל חלקי החברה אליהם. תפיסה כזאת של זכויות הקשורות באזרחות משותפת עשויה לאפשר לנו לחיות מתוך ריבוי וגם מתוך רמה מסוימת של קונפליקט. התלמידים הערבים, למשל, יתחנכו להיות "גאים בתרבותם ובלאומיותם הנפרדת", אבל יקבלו את כללי המשחק של המדינה שבה הם חיים כרגע, ויתנו משמעות לשייכות האזרחית שלהם אליה. התלמידים הדתיים יתחנכו להאמין, "שאלוהים הוא המקור האחרון של הנורמות", אבל יבינו גם מה המשמעות של להיות אזרחים במדינה שיש בה גם לא-יהודים וגם יהודים לא-דתיים. מערכת משותפת של כללי משחק אמורה לאפשר לכולנו להשלים עם העובדה, שיש במדינת ישראל בני אדם בעלי גישות שונות לנושאים שונים, כולל נושאים כמו המדינה, הדת מעמד האישה או מעמד הילדים בחברה.

הפתרון המבני הכללי של ועדת דברת – מערכות נפרדות בחלקן אך הקפדה על ליבה משותפת – הוא למעשה הפתרון העקרוני שאימצה המערכת עד עתה, והוא פתרון נכון, אומרת פרופ' גביזון. במשרד החינוך הריכוזי נמצאים כיום גם המטות של הזרמים השונים והנפרדים (במידה שונה של אוטונומיה ואפקטיביות). הבעיה הייתה – היא מסייגת – שגם במסגרת נכונה זו לא נעשו החשיבה והעבודה הנדרשות כדי שהמודל יתפקד היטב ויתמודד עם הקשיים שמעוררת הפעלתו. דוח ועדת דברת אינו מתקן את החסר הזה, והמלצותיו להעביר סמכויות רבות למנהלי חינוך אזוריים אף מקטינות את הסיכוי להשגת האיזון הנכון בין ייחוד לבין לכידות – מתוך ראייה כוללת של המערכות השונות ברמה הארצית, אך גם עם יכולת הטמעה חזקה ברמת השטח.

”הבעיה המרכזית שלנו אינה המבנה אלא רמת האכיפה וההתמדה בה, ואכיפה טובה לא תוכל להתבצע, לא בדרך של הנחתה כוחנית מלמעלה ולא באמצעות סנקציות של מניעת מימון לחינוך”, קובעת פרופ' גביזון. אכיפה יעילה בתחום הזיקה האזרחית המשותפת מחייבת הן התמודדות עניינית טובה הרבה יותר מכפי שנעשתה עד כה עם סוגיות היסוד, הן הכנה טובה יותר של תוכניות לימוד המותאמות לצורכי הזרמים השונים והן ליווי קפדני של קליטתם בבתי הספר, באמצעות המורים והמנהיגות החינוכית, התרבותית והחברתית של הקהילות.

על פי המסתמן עתה, הממשלה מתכוונת לאכוף את לימודי הליבה (שאינן עדיין הסכמה עליהם) על כלל המערכת בדרך כוחנית, שתיצור שתי סכנות. הסכנה הראשונה היא שיהיו מגזרים משמעותיים בחברה שלא ינוהל עמם דיאלוג ושיעדיפו לוותר על המימון הציבורי ובלבד שלא יהיו חלק מן המחויבויות המשותפות. הסכנה השנייה היא שגם מגזרים שלא ינהיגו את תוכנית הליבה יוסיפו ליהנות ממימון ממלכתי, פשוט מפני שלא תהיה אכיפה אפקטיבית. אם זה מה שיקרה, מזהירה פרופ' גביזון, ישראל תיוותר בסופו של דבר עם מערכת חינוך ממלכתית, שעוסקת בעיקר בהנחלת השונה והמפריד ושמאבדת את היכולת להביא מידה מינימאלית של לכידות אזרחית בחברה על כל קבוצותיה.